

חשיפת זוועות בסיקור מאורעות שנות העשרים והשלושים בעיתונות היישוב

דבורה גלעדי

עוד טרם גלי מאורעות הדמים בארץ ישראל בשנות העשרים והשלושים, פרסום זוועות בתיאורים, בצילומים וברישומים לא היה מעשה שלא ייעשה. לאחר פרעות קישינב (1903) צולמו גופות הנרצחים, ובהם ילדים, והתפרסמו במטרה לזעזע. הצילומים הופצו בין קהילות יהודיות ועוררו תגובות רבות.¹ הפואמה "בעיר ההרחה" שפרסם ביאליק ב־1903, לאחר ביקורו בקישינב באותה שנה, תיארה באופן מפורט ומזעזע רציחות אכזריות, חלקי גופות ודם, אונס קבוצתי לעיני בני משפחה וכיוצא בזה. הפואמה נכללה בספר משירי הזעם ב־1906 ויצאה לאור באודסה.

הצייר אבל פן ביקר גם הוא בקישינב לאחר הפוגרום ובהשפעת פוגרום זה ופוגרומים שערך הצבא הרוסי בגבול פולין-ליטא בימי מלחמת העולם הראשונה, צייר סדרה של חמישים רישומים בוטים ומזעזעים על הסבל היהודי. ב־1917 הציג את ציוריו אלה לראשונה בארצות הברית תחת הכותרת "נאד הדמעות". הרישומים לא שויכו למקום או לזמן ספציפיים אלא לסבל היהודי בפוגרומים.² הם הביעו בהלה וחוסר אונים, פליטות, אומללות ואכזריות, והדגישו את הזוועה. נראים בהם, לדוגמה, אם מבוהלת, תינוק בידיה ופעוטות לצידה נצמדים לקיר בניסיון נואש להסתתר; בית כנסת הרוס ובתוכו גופות כפותות; נער מתייפח לצד גופת אביו; רכבת עמוסת פליטים השולחים ידיים מתחננות; תינוק המנסה לינוק מגופת אימו. הציורים נועדו לעורר צער, בהלה וזעזוע עמוק ובעיתון דאר היום דווח ב־1924 כי כאשר הוצגו רישומי "נאד הדמעות" "לא עבר יום שלא התעלפה בו איזו אשה מהמבקרות".³ ב־1925 הוצגה סדרה זו בירושלים ואולם מיוחד הוקדש לה בבית הספר לאמנות בצלאל. מלבד התמונות הונחו באולם זיכרונות דמים מן הפרעות, כמו ספרי תורה מוכתמים בדם. כינוי האולם, "נאד הדמעות", העיד על שמה של סדרת הרישומים אך גם על מטרתו: משכן לבכי ולצער. מנהל בית הספר, בוריס שץ, כתב לידידו הפילוסוף שמואל הוגו ברגמן כי "האולם הזה משמש מחאה חיה של העם העברי על מעשי הפשע של נושאי הנצרות כנגדנו".⁴ ב־1926 פורסמו הרישומים כאלבום מודפס.⁵

אך לא רק בתמונות ורישומים מקישינב, אלא גם בהקשר לחללי ארץ ישראל פורסמו לעיתים בציבור צילומי גופות. דוגמה לכך היא תצלומו של איש ארגון "השומר" אברהם ברל, שנהרג בסג'רה ב־1910, וחבריו הצטלמו לצד גופתו כשפניו חשופות והתכריכים מכסים אותו עד צווארו.⁶

חוקרי מדיה טענו כי במדיה המודרנית צילומי מעשים אכזריים או תיאוריהם נועדו לעורר סבל בקורא ולשתף אותו בחוויית הסבל של הקורבן. כך לדוגמה ביקש ספר זיכרונות האיידס האמריקני "שהקהל יסתובבו אתנו שטופים בהזעות הלילה שלנו".⁷ על זיכרון השואה כתב דניאל שוורץ כי "בסיוטים שלנו, אנו מגורשים וסובלים מאימת המחנות הללו".⁸ המושגים "עדות" ו"זיכרון" הורחבו לשותפות מסוימת בסבל. האדם שנחשף לעדות נדרש לא רק להיחשף ולזכור אירועים מן העבר וההווה, אלא גם לסבול מכך, להזיע מבהלה ממחלה שאינו חולה בה, לדמיין את עצמו כלוא במחנה ריכוז שלא ראה מעולם. דומיניק לה קפרה הגה את המושג "כתיבת טראומה", בשונה מ"כתיבה על טראומה", שנועד להחצין את הטראומה לקורא באופן שיגרום לו לקרוא טראומה, לא לקרוא על טראומה – כלומר לצרוך עדויות ללא הפרעה של התודעה וכך "לחוש את הזוועה", "לתפוס את המציאות הזאת כמציאות" ולא כייצוג.⁹

עוזי אלידע עסק במאמרו "בין טשטוש להבלטה: העיתונות העברית בארץ ישראל נוכח מאורעות 1929" באופן שבו הבלטה העיתונות העברית את מעשי הזוועה באותם מאורעות באמצעות פירוט, חשיפה של המעשים והקורבנות וחזרתיות.¹⁰ בדרך זו הועמקה הטראומה ותועלה לזעם ולפעולה פוליטית. לדבריו הניסיונות של הבריטים והערכים "לטיח" את הזוועות העמיקו את המוטיבציה לחשוף אותן עוד ועוד, שוב ושוב, במשך חודשים ארוכים. מטרתי במאמר זה היא לבחון את ההבדלים בסיקור מאורעות דמים בעיתונות היישוב בשנות העשרים לאלה של שנות השלושים, שנועד להעלות בקורא תחושות של זוועה ובהלה או להפך – להרחיק ולהחליש תחושות כאלה. בנוגע לשנות העשרים אדון בדרכים נוספות שבהן הובלטה האימה לצד אלה שהציג אלידע. אני טוענת כי בשנות השלושים חל שינוי חד בסיקור העיתונאי של מאורעות הדמים שהסתיר וצמצם את הזוועה, ואף קרא לנרמול ולטריוויאליזציה של מעשי טרור. אציג את ההבדל בין שני עשורים אלה ואעלה השערות מדוע התרחש שינוי זה. (הדברים ייאמרו בהכללה, ובכל אחת מן התקופות היו גם סיקורים יוצאי דופן.)

מאורעות שנות העשרים, הזוועה והזעזוע: "הכקשינוב יעשה את ירושלים?"

שלוש פעמים בשנות העשרים, ב-1920, 1921 ו-1929, התרחשו מאורעות דמים בעלי רקע לאומני מוצהר ברמת חומרה שהלכה וגברה. הם ארכו ימים מעטים (בין שלושה ימים במאורעות 1920, לשבעה ב-1929). עיון בעיתוני היישוב מאותם ימים מעלה זעזוע ואכזבה עמוקים. בדיווחים הראשונים נדמה היה שהאירועים שמטו את הקרקע מתחת לרגלי הציננות. האכזבה מחלום המקלט הבטוח ועוצמת הזעזוע, ההפתעה והתסכול, הביאו לסיקור בוטה בעיתונות. אפשר לראות את הבעת הזעזוע בעיתונות דרך השימוש במילים בוטות, כותרות זועקות, צילומי גופות ופצועים ותיאורים מפורטים של אכזריות.

הבוטות והזוועה היו נחלתם של כל העיתונים העבריים (אם כי דאר היום הפליג בכך יותר¹¹). אצביע על כמה היבטים של ביטויי זעזוע בעיתונות.

שימוש במונחים מעולם הפוגרומים

כבר במאורעות 1920, יותר מכך ב-1921 ובאופן בולט ב-1929, הופיעו בעיתונות ביטויים שנועדו להזכיר פוגרומים. שימוש במילים שתיארו התקפות רצחניות על יהודים באירופה – פרעות, פוגרום, שואה, טבח, שחיטה, גיא הריגה ועוד – נועד לזעזוע. בטרם נציג את המקורות מן העיתונות העברית נדון מעט במונח "פוגרום". זו מילה רוסית שפירושה הרס, אך היא הפכה למושג כולל המציין אלימות נגד יהודים. בעיקר נקשר המושג להתפרצויות אלימות שהתרחשו במזרח אירופה לפני השואה.¹² ההיסטוריון ג'ון קליר סבר שראשיתם של הפוגרומים המודרניים במעשי אלימות נגד יהודים בדרום רוסיה בשנים 1881–1882, שציינו קו פרשת מים ביחסים שבין היהודים לאוכלוסייה המזרח אירופית. קליר ראה בפוגרומים תופעה אורבנית שהתפשטה דרך אמצעי התקשורת המודרניים כמו מסילות הברזל, הטלגרף והעיתונות.¹³ מאפיין נוסף של הפוגרום, לדעתו, הוא התפרצותו עקב שמועות כגון רצח נוצרים בידי יהודים ושותפות יהודים במזימות פוליטיות.¹⁴ ההיסטוריון דוד אנגל טען כי זמנם של הפוגרומים היה משנות השישים של המאה התשע-עשרה עד שנות הארבעים של המאה העשרים. בתקופה זו לא היה עשור ללא אלימות נגד יהודים, בשונה מן העשורים שלפניה ואחריה, אז היו מעשי האלימות נדירים.¹⁵ אף שכאמור פוגרום לא היה תופעה ייחודית לשנות העשרים של המאה העשרים, התרחש באוקראינה גל פוגרומים בהיקף חסר תקדים הן של הרציחות הן של מעשי האכזריות בשנים 1918–1920. היישוב בארץ היה מודע לדברים ועקב אחר הידיעות. לארץ באו פליטים מאותם פוגרומים, ואף היו בני יישוב שבני משפחתם נרצחו שם.¹⁶ לכן כאשר פרצו מאורעות שנות העשרים בארץ, האסוציאציה לפוגרומים הטריים בזיכרון הייתה מתבקשת. אניטה שפירא ציינה כי הפוגרום היה חלק בלתי נפרד משגרת חייהם של יהודי מזרח אירופה באותה תקופה ומילא תפקיד בעיצוב אישיותם. אך טבעי היה שכאשר נתקלו באירועי אלימות בארץ ישראל הגדירו אותם על פי עולם הדימויים שהכירו.¹⁷

נחזור לארץ ישראל. בקונטרס, עיתון אחדות העבודה, זעקה כותרת באפריל 1920: "הכקישנוב יעשה את ירושלים?"¹⁸ בהארץ תוארו המאורעות כך: "שלושה ימים נמשך פוגרום ביהודים ברחובות ירושלים [...] היו מקרי אונס בנשי ישראל. נקרעו לקרעים ספרי התורה שלנו".¹⁹ באגרת, עיתון שיצא לאור במקום קונטרס, מטעמי צנזורה, נכתבה ב-1921 הכללה: "אנו נמצאים כאן בארץ, כמו ביתר ארצות הפרעות, במצב מתמיד של פוגרום".²⁰ כלומר לא די בכך שהתרחשה התקפה ספציפית אלא שהמציאות הקבועה טומנת בחובה בכל רגע סכנת רצח ואונס. חוסר הביטחון והפחד הוגדרו כחוויה קיומית. לכבוד יום השלושים לחללי יפו ב-1921 כתב הסופר מרדכי קושניר באותו עיתון (שהפעם

ילדים פצועים מניצולי חברון, אצ"מ

יצא בשם חוברת) כי ללא ספק מדובר בפוגרום: "בבוא עלינו שואת ימי ירושלים [...] אף אז נמנעו רבים מלכנות את המאורעות בשמם, הלכו בעקיפין, קראו לזה התנגשות [...] אני נולדתי ברוסיה, ורבים מיהודי תל אביב, עמדו והביטו, וזה בלי ספק הזכיר להם את הפוגרום ברוסיה [...] והם בלי ספק חשבו כי אותו הדבר נעשה גם פה".²¹ ההשוואות לפוגרומים נמשכו ביתר שאת בסיקור מאורעות 1929. דיווח בהארץ על שהתחולל בחברון תיאר "שחיטה ממש, כשחיטת גונטה ופטלורה".²² אזכור שתי הדמויות מתקופות שונות ורחוקות נועד להצביע על הקשר לתופעה ולא לאירוע ספציפי. בתיאור אחר באותו גיליון כונתה חברון "גיא ההרגה".²³ בכתבה שהתפרסמה כעבור כמה ימים כונו המאורעות "ימי השואה",²⁴ ובכתבה אחרת התנוססה הכותרת "מגילת הדמים".²⁵ אזכורים אלה נועדו לקשור את המאורעות עם ההיסטוריה היהודית המדממת, חלקה מן העבר הקרוב ומן ההווה של אותם ימים במזרח אירופה.²⁶

השימוש במונחים אלה, עם המשמעות הרגשית הטרגית שהם נשאו, כוון להגביר את הזעזוע מן המאורעות, את התסכול ואת תחושת הקורבנות בקרב הקוראים. הציונות נועדה להיות מפלט מאימת הגולה, והגדרת המאורעות כפוגרומים שמטה את הקרקע תחת שאיפה זו, העידה על כישלון.

מעבר לכיטויי החולשה והזעזוע היו לשימוש במונח "פוגרום" משמעויות נוספות. בני מוריס הצביע על כך שמשמעות המונח הייתה הגדרת התוקפים כקוזקים דוברי ערבית וכבריוני רחוב, והתחמקות מהכרה בהם כתנועה לאומית יריבה.²⁷ עוזי אלידע טען כי בני היישוב השתמשו במונחים "פרעות" ו"פוגרום" גם כחלק מן הוויכוח הפוליטי הפנימי. בני הארץ הוותיקים, שיוצגו בעיתון דאר היום, טענו כי קבוצת עולים ממזרח אירופה, בראשות מנחם אוסישקין, הופכים את היישוב לגולה חדשה ולכן אין פלא שהתרחש בה פוגרום.²⁸ כך או כך הייתה בשימוש במילה זו הודאה בחולשה.

דם החללים

דם חללי המאורעות תואר נשפך, נוזל, שוטף לכל עבר. בהארץ נכתב על מאורעות 1920 כי "רחובות ירושלים האדימו בדם יהודים"²⁹. על שמואל הרמתי, שנרצח בירושלים באותם מאורעות, נכתב באותו גיליון כי "כחצי שעה היה מוטל על הארץ בתוך נחל דם"³⁰. הפעילה הציונית הנרייטה סולד ביקרה את פצועי מאורעות יפו ב־1921 ותיארה את הדם והזוועה: "בית החולים של 'הרסה' שטוף כולו בדם"³¹. בתיאור ציורי של המשורר קדיש סילמן בהארץ ב־1921 תואר כיצד הדם ממשיך וממשיך לזרום: "הונף גרון על צווארכם הגא, נפתחו ורידיכם ודמכם זב חינם חינם על האדמה"³². התיאור המזעזע התמקד בדם שיוצא מן הוורידים וזב. בעיתון החרדי קול התורה תוארו בחורי ישיבה שבאו לבתים העזובים בחברון לאחר מאורעות 1929, במטרה לאסוף מהם את דם החללים: "כששפכו מים בבית ר' אליעזר דן סלונים הי"ד וניסו לנקות במברשת הפכו המים לנהר דם. המים נאספו בדליים והוכנסו לקבר"³³. כל התיאורים הללו בוודאי מסקרים מציאות של מאורעות דמים עם עשרות נרצחים. עם זאת יש לשים לב למשמעות הטרימינולוגיה אני אתמקד לפיה דמם של חללי מאורעות שנות העשרים נערם בשלוליות, נשפך, זורם לכל עבר כנהר דמים, מאיים להטביע, מזווע.

בועז נוימן הבחין בספרו תשוקת החלוצים בין משמעויות הדם היהודי בכתבי החלוצים: דם יהודי הנשפך בגולה מזה ובארץ ישראל מזה.³⁴ לדבריו, הטרימינולוגיה של השניים שונה בתכלית. הדם הנשפך בגלות תואר כחסר גבולות, שוטף, מציף ומטביע. היהודים בגלות נשטפים בדם: מכול דם, נחלי דם, אמבטי דם. הביטויים הללו מסמלים, לדבריו, את המוות הגלותי כחסר משמעות, חסר גבולות ומאיים על הקיום היהודי. הגלות הוציאה את היהודי מן המרחב ומן הזמן, הפכה אותו לתלוש, נודד, חסר גוף וחסר מקום ולכן דמו נשפך לכל עבר, ללא גבול וללא משמעות, גם במותו.³⁵ לא כן בארץ ישראל. בתיאורי מותם של החלוצים, לדבריו הדם אינו נשפך – הוא משקה את האדמה ומתערבב בה. הוא מחבר בין האדם לאדמה והופך את האחיזה בארץ לנצחית. הוא כורת ברית עם הארץ. דמם של החלוצים פעפע אל האדמה וכוונן אותה כאדמה יהודית. מותם היה בעל משמעות ודמם המשיך לפעום בחייהם של החלוצים החיים. הדם היהודי בכתבי החלוצים "מנשק" את אדמת ארץ ישראל שאותה חרשו העובדים. לעיתים ניטע עץ במקום שבו נשפך דם כדי שיצמח מן הדם. הארץ השתוקקה לדם היהודי. הוא לא נשפך לשווא אלא השקה אותה. הוא לא נשפך לשום מקום, אלא נספג באדמת ארץ ישראל.³⁶

תיאורי דם חללי מאורעות שנות העשרים מצביעים על כך שדמם של חללים אלה, לפי הניתוח של נוימן, אינו דם חלוצי. הוא לא נספג באדמה, משקה אותה או מכונן אותה כאדמה יהודית. הוא דם גלותי שנשפך לשווא, זורם ברחובות כנהר ומאיים להטביע.

פירוט הזוועות

המאפיין הבולט ביותר של סיקור מאורעות שנות העשרים ניכר בפירוט הרב של הדיווחים שהתפרסמו בעיתונות העברית לסוגיה. כתבות בעיתונים תיארו את מעשי הרצח, האכזריות, הפציעות והגופות. לאחר מאורעות 1920 הובאו בהארץ תיאורי פצועים שנשדדו בעת שהתבוססו בדמם. עד ראייה סיפר כי לילדה פצועה קטעו אצבע כדי לגנוב טבעת.³⁷ במאורעות 1929 תיאורי הזוועה כבר הרקיעו שחקים. המאורעות התרחשו בעשרות נקודות בארץ, ובהן חברון, צפת, ירושלים, תל אביב, חיפה ועוד, באכזריות יוצאת דופן ובתוצאות קטלניות בהרבה מאשר באירועים קודמים. עם זאת, מעבר לתיעוד ולדיווח ניכרת בסיקור בעיתונים ירידה לפרטים מטילי אימה ושימוש בביטויים שנועדו להגביר את הזעזוע. כותרות רשימות שמות הנרצחים בעיתונים השונים פירטו את צורות המוות. בהארץ הם "נהרגו ונשחטו ונשרפו",³⁸ בקול ישראל, עיתונו של ארגון צעירי אגודת ישראל החרדית, הם גם "נתלו ונחנקו",³⁹ ובדבר החללים כונו "המעונים, הטבוחים והנספים".⁴⁰ הביטויים הללו שימשו לא רק לציין מוות, אלא לפרט את האכזריות והזוועה ולהגביר את הזעזוע מרשימת החללים שאורכה זעזע בכל מקרה. בהארץ ניכר הזעזוע העצום בעדויות הכוטות. העדות הבאה תיארה את חברון: "יושבי המקום התחננו לפניהם: וכי מה עוללנו לכם? הלא אנשים אחים אנחנו? התשובה האחת היתה: סכין בבטן [...] הפורעים כרתו ראשים של תנוקות והביאו אותם לאמותיהם, עד שהרגו גם אותן. חתכו איברים, עיוורו עיניים".⁴¹ באותו גיליון התפרסמו תיאורי זוועות שהתרחשו בצפת, כולל תיאורי גופות מרוטשות. נאמר כי שליח של הממשלה הובל על ידי יהודי מצפת בין הבתים. לאחר בתים אחדים זלגו דמעות מעיניו והוא אמר למלווהו: "די לי בזה, יותר איני יכול לראות".⁴² גם דאר היום ביקש להמחיש את עוצמת הזעזוע והדגיש שגם הבריטים בחברון היו מזועזעים וככו בעת פינוי הפצועים וההרוגים. "נמצא סרג'נט אנגלי שסיפר לאחד היהודים כי ארבע שנים נמצא בחפירות ההגנה בימי המלחמה העולמית, פצועים רבים ראה, ופצועים כאלה לא חזו עיניו מעולם".⁴³ בסיקור המאורעות בצפת צוינה האכזריות שבה פגעו הפורעים בילדים יתומים.⁴⁴ בדבר הימים, גרסה זמנית של דבר, נכתב: "מי שלא ראה את גופות ההרוגים לפני שנגעה בהם יד, לא ראה אימה בימיו. ילד קטן נגש אלי ואמר: אדון, אדון, בוא תראה, אבא ואמא שלי שחוטים".⁴⁵ בעיתון ירושלים הובאה באריכות עדותו של תלמיד ישיבה מחברון, יצחק טוקר, שעסק באיסוף גופות מן הבתים בחברון, וכלל בעדותו פרטים המעידים על אכזריות חריגה, התעללות מינית והשחתת גופות.⁴⁶

היה ויכוח על מצב גופות חללי חברון. היישוב טען כי התרחשו השחתה והתעללות יוצאי דופן, שכללו קטיעת איברים והתעללות מינית. הוועד הערבי הכחיש וטען מנגד כי היישוב מפיץ עלילות כזב על ערביי חברון.⁴⁷ כדי להוכיח את טענות היישוב הובאה בדאר היום סדרת כתבות עם עדויות של אנשים שהשתתפו בקבורה, ממש דו"חות פתולוגיים בדפי עיתון ובהם דיונים על חלקי איברים.⁴⁸ ברור שאלה אינם תיאורים

התחרויות הבלתי של העובדים העבריים בארץ ישראל

התורה

תתון פועלי ארץ ישראל

תוספת ערב

המאבק והחשיפה של הכנסת העברית, 7 ביולי 1938

ל"א 2990

מלאה כל הארץ דמים

8 יהודים נפצעו היום בחיפה

אברהם גורדון -- קרבן ששי בחיפה

התנע נמורה בנות למות הקדו ובימיהם העשיריים נפצעו יהודים שנים רבות. ביום 7 ביולי 1938, בלילה שבין 6 ל-7, נערכה הפגנה חריגה בארץ ישראל, בה נפצעו 8 יהודים, בהם אברהם גורדון, ונרצחו שניים. הפגנה זו, שהתרחשה בחיפה, הייתה אחת מהרעות האלימות הגדולות ביותר שחווה היישוב היהודי בארץ ישראל מאז קום המדינה.

ליות שרה טובלנץ בתל-אביב

המנוח נהג כיוון למסור בלתי נלא את ארצו המולדת להתיישבות היהודים בארץ ישראל. הוא נפטר בלילה 7 ביולי 1938, בגיל 45. שרה טובלנץ, נשואתו, נמצאה מתה בביתה בלילה 8 ביולי 1938. שתי הנשים נחשדו בהתאבדות.

פצצה בעיר העתיקה בירושלים

נהרגו שני ערבים ונפצעו אחדים

המקור נמורה פצצה נהרגו שני ערבים ונפצעו אחדים בלילה 7 ביולי 1938, בעיר העתיקה בירושלים. הפצצה הוטלה על ידי אדם שזהה עם אברהם גורדון, והיא פוצצה במרחק של כ-50 מטר ממוקד הפצצה.

אחרי הפצצה בת"א

עם צאת המכתב בלילה 7 ביולי 1938, התרחשה הפגנה חריגה בארץ ישראל, בה נפצעו 8 יהודים, בהם אברהם גורדון, ונרצחו שניים. הפגנה זו, שהתרחשה בחיפה, הייתה אחת מהרעות האלימות הגדולות ביותר שחווה היישוב היהודי בארץ ישראל מאז קום המדינה.

הותקפה מכוננית בדרך השרון-חיפה

שלושה אנשים מטאגנניה והמזרח והנהג דבי נפצעו -- אחד הפצועים מת

אחד הפצועים מת. שלושה אנשים מטאגנניה והמזרח והנהג דבי נפצעו. הותקפה מכוננית בדרך השרון-חיפה בלילה 7 ביולי 1938, במרחק של כ-10 ק"מ מזרח חיפה. המכוננית הותקפה על ידי אדם שזהה עם אברהם גורדון, והיא פוצצה במרחק של כ-10 מטר ממנו.

דבר 7.7.1938

מתאימים לעיתון והם דאר היום תואר אונס קבוצתי של נערה מחברון.⁴⁹ תיאורי המעשים האכזריים נדפסו בעיתונים עוד חודשים ארוכים לאחר המאורעות, עם חקירת עדי הראייה בבתי המשפט ובוועדת שו (Shaw Commission). הוועדה בראשות השופט סר וולטר שו הוקמה בספטמבר 1929 בידי משרד המושבות הבריטי, במטרה לחקור את הגורמים למאורעות ולהמליץ כיצד למנוע את הישנותן. דאר היום עסק בדינוי הוועדה יותר משאר העיתונים. בעיתון הוסבר כי המוטיבציה לעיסוק הריטואלי בזוועות היא שתחושות הכאב, העלבון וההשפלה שיעלו שוב ושוב, ייצרו תפיסה קורבנית שממנה תצמחו התנגדות אקטיבית.⁵⁰ בחקירת רצח משפחת מקלף במוצא העיד רופא שתיאר את הפצועים והגופות שהובאו לבית החולים;⁵¹ בחקירת רצח האחים רייזמן מחברון הובאה עדות ילד שחזה ברצח,⁵² ועוד עדויות רבות מפורטות ומזעזעות. נראה שגם שאר עיתוני היישוב סיקרו את העדויות בהרחבה מאותן סיבות. הניסיונות של בתי הדין הבריטיים להשתיק את העדויות ודרור מוטיבציה לעסוק בזוועות ביתר שאת.

צילומי גופות

ולא רק תיאורי זוועה. אחרי מאורעות שנות העשרים הופצו תצלומים קשים. הידוע שבהם היה תמונת גופתו של הסופר יוסף חיים ברנר. ברנר היה דמות בולטת ומוכרת ביישוב. במאורעות 1921 נמצאה גופתו מוטלת ביפו בחצר הבית שבו שהה, עירומה ועליה סימני ירי ודקירות סכין. הצלם צבי ארושקעס ביטא את הזעזוע על ידי צילום גופתו בתמונה קשה וחושפנית. בתצלום הוא נראה מוטל על הארץ, עיניו עצומות, שמיכה מכסה רק מעט מפלג גופו התחתון וניכר שהוא ערום לגמרי וכתמי דם נראים עליו. תמונה נוספת של אותו צלם, חושפנית מעט פחות, מתמקדת בפניו המיוסרות. הצייר שאול רסקווי צייר העתק של התמונה השנייה.⁵³ הצילומים והרישום הללו, המציגים באופן בוטה גופה חשופה ועליה סימני אלימות, הופצו ואף פורסמו בעיתונים וספרים בארץ וברחבי העולם היהודי.⁵⁴

גם לאחר מאורעות 1929 פורסמו צילומי גופות. דאר היום פרסם במשך שלושה ימים רצופים צילומים מחדר המתים העירוני. הסרג'נט גודל יודלביץ נראה חשוף חזה, עיניו פעורות ועליו סימני דם.⁵⁵ למחרת פורסמה תמונתו של הרולד ויינר.⁵⁶ כעבור עוד יום פרסם גם תצלום גופתו של הנער נחמן סגל.⁵⁷ העובדה שמדובר בנער צעיר הגבירה את תחושת הכאב, המצוקה והכעס בקורא. אוסף התמונות הסתיים כאשר יומיים לאחר מכן, ב-12 בספטמבר 1929, בא מושל ירושלים, אדוארד קית-רויץ, לבית הדפוס הסולל בירושלים שבו נדפס העיתון, סגר את הדפוס והעיתון ועצר את העורך האחראי אליהו בן חורין.⁵⁸

בכי, יללות וצעקות

רבים מהדיווחים בעיתונים המחישו את הזוועה על ידי תיאור ההיבט הקולי של הזעזוע: צעקות, יללות ובכי. לעיתים תוארה הזעקה כסיקור מציאותי ולעיתים כמשל לגודל הכאב. לאחר מאורעות 1920 נכתב בהארץ כי "המאורעות יזעקו עד לשמים",⁵⁹ ובדאר היום כי "צעקה גדולה ומרה הקיפה את כל העם".⁶⁰ דאר היום תיאר בכי המוני. הרבנים הראשיים הכריזו על יום צום ואבל שבו נשא הרב קוק דברים תוך כדי בכי ו"כל הקהל פרץ בבכיות ממושכות".⁶¹ הלוויית חללי יפו במאורעות 1921 תוארה בהפועל הצעיר כאמוציונלית ומלאת בכי: "השעה היתה שעת יגון שאין לתארה, הבכיות והיללות היו לחרדת אלוהים".⁶² גם בסיקור מאורעות 1929 היו תיאורי בכי רבים. בדבר נכתב על הבכי שנישא למרחוק סביב בתי החולים, בעת זיהוי חללים ופצועים על ידי קרוביהם: "במשך הימים האלה הצטופפו המונים מסביב לבתי החולים ויללות אלה שהכירו בין המתים או הפצועים קשה את קרוביהם וידידיהם נישאו למרחוק".⁶³ בסיקור הלווית חללי חברון בהארץ תואר בכי המוני, עד כדי עילפון: "כשיצאה הלוויה מבית הבריאות ועברה על יד בית המשטרה עלתה יללת המספד עד לב השמיים, 430 איש המוצלים מגיא ההרגה עלו אל הגג, הרימו ידיהם אל השמים [...] אנשים ונשים התעלפו. הבכי

קרע גם את לב השוטרים הערבים שהתייפחו בקול".⁶⁴ בעיתון ירושלים תוארו פליטי חברון שבאו לעיר ו"געו בבכי היסטרי".⁶⁵

בדאר היום הודגשו בכמה מקומות צעקות אימה של המותקפים. בעדות על ההתקפה על המושבה הרטוב הובאו דברי עד ראייה שסיפר כי "צעקות הנשים והילדים בבית פנימה, שהחביאו עצמם תחת המיטות, הביאו פלצות בליבנו".⁶⁶

תיאורי הבכי והזעקות הם דרך נוספת להמחשת הזוועה עבור הקורא. צעקה גדולה ומרה, יללות הנישאות למרחוק, יללת מספר עד לב השמים, בכי היסטרי, זעקות עד לשמים – הביטויים הללו מתארים בכי יוצא דופן או בהלה עצומה. אלה נועדו להגביר בקורא את הצער, החרדה והזעזוע.

סיכום ביניים

אם כן, הסיקור העיתונאי של מאורעות שנות העשרים הדגיש את הזוועה כדי ליצור זעזוע. זה עבר בדרכים מספר: בשימוש בביטויים המשווים את המאורעות לפוגרומים ברחבי אירופה; בתיאורי דם בטרמינולוגיה שבה תואר דמם של חללי פוגרומים כדם שנשפך לחינם ושוטף ללא גבולות; בתיאורים מפורטים של זוועות; בפרסום צילומי גופות ובתיאורי בכי, צעקות ויללות.

ככלל אווירת הזוועה הייתה משותפת לכלל עיתוני היישוב. אלידע ציין כי דבר ודאר היום הסיקו מסקנות שונות מן המאורעות. בדבר ניסו, למרות תיאורי הזוועה הרבים, למסגר את המאורעות כקרב הרואי שבסופו ינצח היישוב החדש, ולהפוך את המאורעות למנוע להתחזקות צבאית ואזרחית. דאר היום ניסה לחזק את הטראומה כדי לעורר זעם עממי נגד השלטון הבריטי וההנהלה הציונית.⁶⁷ אבל למרות ההבדלים, התחושה מקריאת כלל הדיווחים היא של זוועה וחרדה, פחד, צער ואבל.

מכלל סיקור מאורעות שנות העשרים, ובמיוחד לאחר מאורעות 1929, על סיקורם המפורט, צילומי הגופות, פירוט החקירות הפתולוגיות והחזרתיות על העדויות, נראה שהסיקור נועד ליצור חוויה חודרנית בקורא שתשתף אותו בסבל ותהפוך אותו לעד לאירוע, גם אם לא חזה בו.

שנות השלושים: "אל הזדעזעות מהדם שלנו הנשפך יום יום"

באפריל 1936 פתחו הערבים ב"מרד הערבי הגדול" שכוון נגד שלטונות המנדט הבריטי והיישוב. המרד נמשך עד מארס 1939, והיה המרידה הגדולה והממושכת ביותר בכריטיים במזרח התיכון.⁶⁸ במהלך התקופה נמנו בקרב היהודים 520 הרוגים ו-2,500 פצועים. ביחס לגודל היישוב, שמנה בסיום התקופה 460,000 נפש, מדובר באחוז הנופלים הגבוה במלחמות ישראל, פרט למלחמת העצמאות.⁶⁹ בשונה ממאורעות קודמים, המרד לא ארך ימים בודדים אלא כשלוש שנים. מנסיבות מותם של החללים ניכר כי החברה היישובית התקשתה להגן על עצמה. רוב החללים נהרגו בהפתעה, מן המארב, ללא יכולת להתגונן

או להשיב לתוקפיהם.⁷⁰ על פי רוב לא נערכו התקפות המוניות אלא מעשי רצח של יחידים או כנופיות קטנות בשדות, בכבישים ולעיתים אף בבתי מגורים. צורות ההתקפה היו ברובם פחות אכזריות מאירועי 1929, אם אפשר לומר זאת על מעשי רצח, משום שנעשו בידי בודדים ולא כטבח המוני. עם זאת גם במהלך המרד היו לעיתים מקרים של רצח ילדים ושריפת בתים על יושביהם.

בראשית המאורעות, ברומה לאלה של שנות העשרים, נכתב בעיתונות העברית על הטרגיות שבגורל היהודי, על רצונם של היהודים להציל עצמם מרודפיהם בעלייה לארץ, ועל האכזבה שבהבנה כי ארץ ישראל אינה הבטחה להצלה ממוות. הזעזוע הובע בכלל העיתונים באופנים דומים למאורעות קודמים, ובהם כותרות זועקות ותמונות של פצועים והרוגים. כמה דוגמאות מתוך סיקור באפריל 1936 בהארץ. כותרת הכריזה: "יום אתמול – מזועה לזועה".⁷¹ יום לאחר מכן נדפס תצלום של צבי דאנברג, צעיר שנורה סמוך לטול כרם, בעודו פצוע אנוש.⁷² בתיאור הלוויה שנערכה בתל אביב נאמר כי לוותה בבכיות רמות ויללות, וכי מגן דוד אדום סייעו למתעלפים משברון לב.⁷³ אבל תיאורי הזעזוע והצער לא נמשכו זמן רב. בתוך חודשים אחדים עברה העיתונות להציג מקרי רצח כדבר טריוויאלי, להתמקד בדברי עידוד על כוחו של היישוב ופירוט טקסי הלוויות הנרחבים ונמנעה מתיאורי זוועות ומדברים המעוררים צער, בהלה וזעזוע. גם ההשוואות לפוגרומים שנעשו שוב ושוב בסיקור מאורעות שנות העשרים, נעלמו כמעט כליל מהעיתונות. גור אלרואי הסביר כי לצורך הקמת חברה עם צביון לאומי משלה, היה צורך בהתנתקות מן השורשים המזרח אירופיים ומן השימוש במונח "פוגרום", ובמציאת מושגים מקומיים לתיאור והסבר של אירועי הדמים.⁷⁴ גם הפסקת השימוש במונח זה העידה על רצון להפחית מן הזעזוע.

טריוויאליזציה של טרור

אם בשנות העשרים ראינו השוואות לפוגרומים, תיאורי זעזוע ותסכול, בימי המרד הערבי הגדול הוצגו אירועי רצח כאירועים טריוויאליים וצפויים שנכונות להתמודד אתם נדרשה מכל בני היישוב. להלן כמה דוגמאות לכך.

אשר רוזנפלד עבד כשומר בפרדסי נס ציונה, ונורה על ידי כנופיה בעת שמירה באוגוסט 1936. כך כתב עליו עורך עיתון דבר, ברל כצנלסון: "אשר רוזנפלד – בן 32. עלה לפני שנתיים מפולין. יכול היה להיות: מליטא או מאשכנז, מתימן או מרומניה. היה פועל בנין בתל אביב. פרנס את אחותו, אלמנה, אם לשני ילדים. התנדב לשמירה. נפל. חיים קצרים – ביאוגרפיה קצרה, היא הביאוגרפיה של ציבור שלם [...] הציבור הזה בחר בגורלו. בעיניים פקוחות בחר בו. לא ייסוג אחורנית, לא יכנע".⁷⁵ ניכר שהפרטים אינם משנים – שם ההרוג, מוצאו, מקום הירצחו. גם הסיפור האישי אינו מעניין, כמו גם כמה טרגי הוא המצב שבו נגרעו חייו של ההרוג וכיצד יסתדרו אחותו האלמנה וילדיה שאיבדו מפרנס. חשוב היה הסיפור על ציבור המוכן לצאת לעבודה בידיעה שייתכן כי

לא ישוב ממנה. הביוגרפיה שלו היא הביוגרפיה של ציבור שלם שנדרש להמשיך בחיי היומיום בידיעה שייתכן שייהרג. יש בכך נחישות ואמונה בצדקת הדרך וקבלה של טרור רצחני כמחיר שהציבור והיחיד מוכנים לשלם. אין התייחסות לטרגדיה האישית ולא לזוועת המוות.

בנובמבר 1937 נרצחו חמישה פועלים מקריית ענבים בעת שעבדו בסלילת כביש בהרי ירושלים. המנהיג הציוני מנחם אוסישקין ספד על קברם: "הם לא הקרבנות הראשונים ואף לא האחרונים. הם קרבנות התנועה הציונית. טבעת בשרשרת מימי קדושי ביצות פתח תקוה, דרך חדרה ודגניה. הגורל הוא המוליך כל אחד מאתנו למען שנקבע לו מראש".⁷⁶ מדברי ההספד משתמע כי מאורעות אינם אסון מזדמן אלא מציאות שליוותה את החיים בארץ ותמשיך ללוותם. ההשוואה לביצות מעידה שאוסישקין לא התייחס לסכסוך עם הערבים אלא לכוחות הפנימיים שיש לגייס בעמידה מול אוכדן שיכול להיגרם מיתושי מלריה או בידי אנשי כנופיות. ההתמודדות עם אוכדן, על פי הדברים, היא חלק מן החיים בארץ.

ביולי 1938 הצית מחבל את ביתה של משפחת גוטרמאן מקריית חרושת הסמוכה לחיפה. אבי המשפחה, אמה ופעוטה בת שנתיים נשרפו למוות. ילדה בת שבע הצליחה להימלט ונותרה יחידה מכל משפחתה. סיפורם הטרגי תואר בדבר בצורה אינפורמטיבית, ללא קינות ותיאורים קשים, ללא ההגשה שמדובר בשריפת משפחה בביתה, ללא התייחסות לשאלה מי ידאג לילדה בת שבע שנותרה לבדה. הכתבה הסתיימה במילים: "רצה הגורל שאתם, הישרים באדם, תהיו קרבנות קריית חרושת בדרך ההשתרשות שלה".⁷⁷ לא טרגדיה, לא פוגרום ולא רצח פעוטה – כך רצה הגורל.

אז מהו אותו גורל שהחליט להתאכזר לבני היישוב? "הגורל המוליך כל אחד מאתנו",⁷⁸ שהזכיר אוסישקין בהספד לעיל, והגורל שעליו הצביע עורך דבר כשבשיש על הירצחה של משפחת גוטרמאן? לפי התפיסה שחזרה על עצמה בדבר, הנפלים הלכו בדרך שבחרו למטרתם הציונית, אך לא זה בלבד הניע אותם אל מותם; זה היה גורלם. התפיסה שיש צורך בנחישות ובנכונות לשלם מחירים רווחה כבר מימי העלייה השנייה, אך עתה נוסף לה היבט שלא הוזכר בעבר: הגורל. הוא שיקבע, לא הנסיבות, לא הסכסוך. השימוש במונח "גורל" ביטא תפיסה שביקשה לערוך טריוויאליזציה לקורבנות ולהמעטי מן הרגישות הרבה לחללים, להצביע על החללים כחלק ממציאות מוכרת, יומיומית וסבירה. ג'ורג' מוסה תיאר כיצד לאחר מלחמת העולם הראשונה התרחש באירופה תהליך של טריוויאליזציה של המלחמה, לדוגמה בהפיכת מזכרות מן המלחמה לחפצים יומיומיים. תהליך זה גרם לציבור לתפוס את המלחמה כחלק מחיי שגרה.⁷⁹ נראה שזה מה שנעשה גם בדיווחים על חללים באופן שגרתי שנמנע מזעזוע. בשיחות פנימיות במפא"י נאמרו במפורש דברים דומים. משה שרתוק, ראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, ביקש להפסיק למנות את החללים בזעזוע: "אל הזדעזעות מקרבנות שנופלים בתוכנו ומהדם שלנו הנשפך, הנשפך יום יום [...] היישוב נמצא במצב של מלחמה [...] ובמלחמה

יש חשבון אחר לקרבנות [...] מה זה 166, מה זה 300 [...] מה זה 500 בשביל עם הנלחם על עתידו?!"⁸⁰ אודי לבל תיאר את מאפייני השכול לאחר הקמת מדינת ישראל (ולאורך 25 שנותיה הראשונות). אחד המאפיינים היה הכרה בכך שהגורל שהוביל אל המוות היה בלתי נמנע.⁸¹ נראה שתפיסה זו החלה להישמע בימי המרד הערבי הגדול.

דם החללים

נחזור לחלוקה שערך נוימן, לפיה דם גלותי נשפך לשווא וזורם לכל עבר, ואילו דם חלוצי הוא בעל משמעות וערך ומרווה את אדמת הארץ.⁸² דמם של חללי שנות העשרים תואר כ"גלותי", כמו נשפך לשווא. לא כן במרבית התיאורים על חללי המרד.

במבפנים, ביטאון הקיבוץ המאוחד, סיפר אחד העולים לחניתה: "אתמול נטעתי עץ במקום שנפל יהודה. אספתי בידי את הרגבים שרוו מדמו ושמתים אל הבור [...] לא תקפני זוועה בנשאי בכפי את הדם הקרוש הזה. רציתי רק לבל ילך הדם לאבוד. העץ יינק אותו ויגדל".⁸³ חשוב היה לו לציין שלא ראה בדם זוועה, אלא רצה שיהיה זה דם מצמיח ולכן נטע עץ במקום. **בהפועל הצעיר** תוארה הקמת קיבוץ מעלה החמישה במקום שבו נרצחו חמישה, כברית דמים: "במקום אשר רווה מדמם הטהור [...] שם יקום ויתנוסס יישוב צעיר [...] ברית דמים היא אשר קשרה את קבוצת 'במעלה', קשרה את כולנו, עם כברת ארץ זעומה זאת".⁸⁴ הדם לא נשפך לחינם; זהו דם טהור שהרווה את האדמה ובזכותו הוקם יישוב. גם **בהמשקיף** הוצג הדם ככורת הברית בין העם לארץ: "ברדמו הנשפך על אדמת המולדת, כורת דור בית"ר ברית נצח בין העם וארצו".⁸⁵ **בהארץ** הובאו דברי ההספד של דניאל סירקיס, יושב ראש ועד קהילת יהודי יפו ותל אביב, בעת הלוויית שני הרוגים בתל אביב: "הדם הנשפך הוא דם חיים, כמו שנאמר: 'ברדמיך חיי!' בדם זה נבנה את ארצנו והוא נותן לנו כוח ואומץ להמשיך את המפעל".⁸⁶ הדם הוא שיחיה את המפעל. לאחר הירצחו של הרועה שלמה גפני נכתב כי "נתקדשנו בדם יקר".⁸⁷ הדם מקדש.

מדי פעם היו גם ביטויים קשים על דם שוטף שממלא את הארץ. הסופר אליעזר שטיינמן תיאר בדבר את הדם כנחל שוצף: "נחל הדמים האיתן הרץ לכל העברים".⁸⁸ לאחר שבוע מדמם במיוחד ביולי 1938 נדפסה כותרת: "מלאה כל הארץ דמים".⁸⁹ בעיתון המפלגה הקומוניסטית **קול העם** נכתב כי "הארץ טובעת בדם".⁹⁰

ניכר שהטרמינולוגיה של ימי המרד העניקה לדם משמעות ותיארה אותו כמשקה את האדמה, כורת עמה ברית, מחייה ומקדש, יקר ובעל משמעות. על פי ההבחנה של נוימן זהו דם חלוצי, ארץ-ישראלי, שלא נשפך לחינם. רק לעיתים רחוקות נכתבה גם טרמינולוגיה "גלותית" לפיה הדם זורם, מטביע, ממלא את הארץ ונשפך לשווא.

הלוויית חלל יהודי בגבעת עדה, נחלת הכלל

לא לחנם נפלתם קרבן. הרבה כבר נפלו לפניכם. הננו מוכנים כולנו לנפול [...] עלינו לזכור תמיד את הדבר הגדול העומד לפנינו ולא צריך לתת לרגשות שישתלטו עלינו".⁹⁷ ההצהרה "הננו מוכנים כולנו לנפול" מפי דמות מתונה כדיזנגוף היא דרמה גדולה. היא מצביעה על רוח אנטי-קורבנית, לפיה למרות האבל לא קיימת תחושת קורבן. המוות במאורעות מוצג כחלק ממאמץ נורמטיבי קולקטיבי לכינון היישוב. הנכונות להקרבה היא מצווה הנדרשת מבני היישוב.

הימנעות מבכי ומשטר רגשות

אם בשנות העשרים התבטאו חלק מתיאורי הזוועה והצער בצעקות, יללות ובכי, בימי המרד עיתונות היישוב, במיוחד דבר, הרגישה, הסבירה בהרחבה והוקירה את האיפוק והשתיקה אל מול המת. השתיקה והאיפוק הוצגו כמאפיינים של היישוב החדש, וזכו למילים חמות. בכי היה מאפיין של אבל יהודי מזרח אירופי ואף בלט לאחר הפוגרומים.⁹⁸ כבר אצל חלוצי העלייה השנייה היה מוכר המנהג לשתוק אל מול המוות כאנטיתזה

לרגשות שנחשבה גלותית. אך תשומת לב כה רבה לבכי הופיעה רק בימי המרד. כך הספיד יצחק בן-צבי בלוויית חמשת נופלי קריית ענבים: "מה נספיד אתכם? הנבכה אתכם? היספידו לאנשי צבא הנופלים בחזית? היבכו לחייל שנפל על משמרתו?"⁹⁹ השאלות היו כמובן רטוריות; לדעת בן-צבי אין להספיד את הנרצחים משום שהם "אנשי צבא הנופלים בחזית". כאשר אוסישקין ביקר אצל אותה קבוצה הוא אמר ש"אין ניחומים בפיו ואין לבכות".¹⁰⁰

הלווייתם של נופלי קריית ענבים יכולה להעיד על פער בין המציאות ובין הסיקור בדבר בעניין הבכי. בדבר צוטט בן-צבי כמי שאמר: "היום הזה עברה לווייה דוממת בחוצות ירושלים". האם היא הייתה דוממת? העיתון החרדי קול ישראל כתב: "הלווייה ענקית ומחרידה שכמותה לא הייתה עוד בירושלים [...] אין כל מילים להביע את רגשות התפרצות היללות האיומות של הקהל [...] בכל צעד וצעד כעבור האוטובוסים פרצו בכיות מכל העברים. נדמה היה שירושלים כולה בוכה ברגע זו, ענני דמעות נוטפים. עוד לא ראתה ירושלים מחזה מחריד כזה".¹⁰¹ גם בהארץ נכתב כי "נשמעו מכל צד צעקות ובכיות והאוויר רעד מקולות היללה".¹⁰² אפשר שהפער בתיאורי הלווייה זו, בין "לווייה דוממת" ל"ענני דמעות נוטפים", מעיד כי תיאורי האיפוק אינם בהכרח מציאותיים אלא נועדו לחנך את הציבור לאיפוק, להפחית את הזעזוע מן האסון.

בתיאור הלווייתו של אלכסנדר זייד, איש "השומר" ומסמליו הבולטים של היישוב החדש, הובלטו האיפוק והדממה: "בפינה עומדת ספה וציפורה זייד יושבת ומביטה אל זייד המוטל בארון וטיפות מדמו עוד נוטפות [...] בפינה השנייה יושבת ביתו המומה באבלה ומאומצת לשלוט ברוחה [...] בדממת אבל הוצא הארון מן הבית [...] בתוגה חרישית שב איש איש למקומו".¹⁰³ הדממה מוזכרת שוב ושוב. אפילו האלמנה והיתומה מקפידות לשמור על קוד ההתנהגות, אפילו מול הארון נוטף הדם.

גם בהלווייתו של חיים ציפורי מכפר גלעדי נשמרה הדממה, וזכתה למחמאות:

אלה שנכחו בלויה של חיים ציפורי בכפר גלעדי, לא יימחה מלכם לעולם זכר המעמד של האם האשה השכולה ליד ארון המת, כשהיא חובקת את שתי בנותיה היתומות. הבלגה כזאת על דמעות שחנקו גרונות רבים באותה שעה, מבטת הנוקב ואומץ רוחה – העלו את דמות האישה העברית הקדמונית, את החשמונאית. "אבא צוה לא לבכות". ובת הארבע עשרה ככת השמונה ידעו לשמור על מצוות אבא.¹⁰⁴

הסיקור אינו מותיר מקום לספק: ילדה בת שמונה הנמנעת מבכי בלוויית אביה ראויה להערכה. האיפוק הוא ההתנהגות הרצויה והמצופה ממשפחת קורבן.

האתוס הציוני הצביע על החצנת כאב ויגון כבכיינות גלותית שאינה ראויה למי שנושא את עתיד העם היהודי על כתפיו. לכך נוספה השפעת תרבויות מערביות שעודדו איפוק, כמו התרבות הבריטית והגרמנית. האתוס המאופק שהכתיב שיש להמשיך קדימה גם בזמנים קשים, יצר נורמה התנהגותית של התעלמות והדחקה של הכאב תוך תקווה לעתיד מזהיר.¹⁰⁵

אך לא כולם אימצו את מנהגי האבל המאופק. העדות המזרחיות, לדוגמה, המשיכו לקיים הלוויות רגשניות. הסיקור בדבר הסתייג מכך בהדגשת השוליות של אותן קבוצות. בהלווייתם של חללי קריית ענבים צוין מי היו אלה שלא שמרו על איפוק: "לילות הנשים מהעדות המזרחיות נישאו למרחוק".¹⁰⁶ בהארץ, אגב, צוין כי דווקא "חברות הקיבוץ אינן פוסקות מבכי", ולא הנשים המזרחיות.¹⁰⁷ בהלווייתו של בן העדה התימנית, שאול לוי, שהתקיימה בירושלים, צוין כי צעקות המשפחה "החרישו את האוויר".¹⁰⁸ על ידי ציון עדת המוצא של הנפטר, מה שלא נעשה בסיקור כלל הלוויות, הודגש שאינו שייך לזרם הבולט ביישוב החדש.

מדוגמאות אלה אפשר לראות כי האיפוק וההימנעות מבכי הפכו לסמל, עניין הראוי לציין. ככל שהקהילה נמנתה עם היישוב החדש, ההלוויות היו מאופקות יותר וזכו למילים חמות. ההתייחסות לבכי ציינה את קיומו של "משטר רגשות", מצב שבו המשטר הפוליטי בנה מערכת של רגשות נורמטיביים ומוערכים לעומת רגשות בלתי ראויים שהוצגו בלעג. המשטר הרגשי ביקש להתאים את היכולת הרגשית של התושבים לצורכי הביטחון של היישוב, קרי הקמת חברה בעלת שליטה עצמית ורגשות מרוסנים, כזו שמגיבה באיפוק לסכנה, אובדן ואבל.¹⁰⁹ משטר הרגשות הזה לא נראה בשנות העשרים, אז בכי הוזכר כחלק מהזעזוע מן האירוע. נראה שהוא הונחל לציבור בימי המרד הערבי.

פה ושם היו גם אירועים יוצאי דופן, ובהם סגנון הדיווח השתנה ונתן מקום לייאוש מהמצב ולזעזוע. אך אלה הובלעו בדרך כלל בעמודים פנימיים. באוגוסט 1936 חדרה כנופייה לבית בצפת והרגה אב ושלושת ילדיו. הדיווח בעמוד הראשון היה מינימלי ולקוני. רק בעמוד 17 תואר הרצח באופן מחריד.¹¹⁰ אירוע נוסף שיצא מכלל זה היה ההתקפה על טבריה באוקטובר 1938. 19 איש נרצחו בבתיהם, רובם ילדים. דבר חרג ממנהגו והביא דברים מדכאים מהרגיל. כך תוארה ההלוויה כאירוע צער וכאב, ללא דברי עידוד ונחמה: "משירדה ההלוויה מקרית שמואל לעיר עלתה יללה גדולה מכל הבתים. זקן ונער יצאו לרחוב, וכך הפכו רחובות העיר עד בית הקברות לטורי מספד ויללה".¹¹¹ בהבוקר, שייצג את השקפת עולמה של מפלגת הציונים הכלליים, תוארו זועות ודווח כי בהלוויה היה "בכי מחריד".¹¹² הצפה, עיתונה של תנועת המזרחי, הפליג בתיאורי זוועה ובכותרת האירוע כינה אותו "שואה",¹¹³ וכך גם קול ישראל, שכינה את האירוע "פוגרום".¹¹⁴ הבכי והיללה שבתיאורים רבים נעדרו, הוזכרו והודגשו הפעם. הסופר יצחק לייב ברוך קונן בדבר על נפטרי המאורעות, אך ביטא זאת דווקא בנקודת המשבר של הטרגדיה בטבריה: "שורות שורות של לוויית עוברות בדרכי הארץ [...] הורים מבכים את בניהם שנקטפו באיבם, נשים צעירות סופדות את בעליהן ויתומים רכים בוכים את אבותיהם, שנלקחו מהם בקטנותם. המספידים אומרים דברי הספד בנוסח הרגיל, שכבר נתקהה מרוב שימוש [...] הדבר נעשה הרגל [...] סיוט מתמיד, שהולך וגדל, הולך ומדכא".¹¹⁵

הדברים המדכאים, המתארים את הכאב הפרטי של אלמנות צעירות, יתומים רכים ורוטינה בלתי נגמרת של הרג, היו היוצא מן הכלל המעיד על הכלל, שהיה ההימנעות מאמירות מסוג זה.

בפסקאות האחרונות הצגתי דוגמאות מעיתון דבר משום שהוא הבולט בהצגת אירועי הרצח כטריוויאליים, בהימנעות מתיאורי זוועות ומביטויי צער ובכי ובהדגשת הערך והמשמעות. אך ברוב העיתונים האחרים נשמרה רוח דומה. לעיתים נאמר כמה המצב קשה וכואב, אך כמעט תמיד לצד מילות עידוד, נחמה וקריאה לנחישות, ובהימנעות מזוועות או מקריאות להתקוממות.

בהארץ תיאור הלוויה אמוציונלית וכואבת בתל אביב המשיך בדברי חיזוק מתוך הספרו של דוד פנקס, נציג העירייה: "יש מימרא: איזו היא עיר גדולה – כל שיש לה בית עלמין גדול. ואם מגדילים לנו את בית העלמין יום יום על ידי קרבנות חדשים – ידעו נא כולם שפי כמה וכמה נגדיל את החיים כאן".¹¹⁶ בכתבה אחרת הוסבר כי "לא נגולל שוב את פרשת הזוועה של הרציחות החדשות. אפילו במציאות שלנו אתה מגיע לידי נקודה, שאינך יכול יותר ליתן ביטוי לכאב העמוק, ושאתה מתחיל להרגיש גם מעין חילול זכרונם של הקדושים והטהורים בתיאור מותם ועינוייהם כלפי חוץ ללא תועלת".¹¹⁷ זהו הסבר מדוע העיתון חדל לעסוק בזוועות ועבר לדיווחים שנועדו לעורר את רוחו של הציבור.

בהפועל הצעיר, שרוב הזמן שמר על קול אופטימי ומעודד, תוארה השתיקה בעת קבורת הרוג מחניתה, שנורה בעת שאבטח את הדרך לנקודה: "לא נשמע קול בכי. צעירים הם המלווים, וחיילים בחזית [...] המוות אינו מפתיע, מוכנים לכך [...] אנשי המקום פנו לעמדותיהם ורק אחדים גמרו את מלאכת הקבורה, ללא זעקה והתייפחות". הנחישות היא שקובעת את ההתייחסות לחללים, ואין מקום לרגשות. ההתנהגות הזאת הוצגה בהערכה.

הבקר התייחס באופן כללי למאורעות בדיווח מינימלי. העיתון התייחס יותר מאחרים למתחולל מחוץ לארץ ישראל. מדי פעם היו יוצאי דופן. כך באוגוסט 1938, לאחר אירוע קטלני של הנחת מוקש בשדות רמת הכובש, הופיעו תיאורי צעקות הפצועים וגופות ההרוגים.¹¹⁸ כך גם **המשקיף**, שהיה אינפורמטיבי מאוד.

הצפה הצטרף לאווירה המגויסת. בהתייחסו לחללי רמת הכובש, הדגיש את הגבורה ונמנע מן הזוועה, והוסיף אזכור שנהרגו על יהדותם ועל רצונם להביא גאולה לעמם: "שמונה פועלים ופועלות, אנשי העבודה והשלום [...] על יהדותם נהרגו. על עמלם להביא גאולה ופדות לעמם ולמולדתם. חללי מלחמה הם. חללי מלחמת שחרורינו, שנפלו בשדה הקרב. וכימי מלחמה אין אנו מספידים, הצער צורב בלבנו – ואת דרכנו נמשיך".¹¹⁹ מצב המלחמה מבטל את הצורך בככי והספר. החוב לנפלים הוא להמשיך בדרכם, לא לככות את מותם.

קול ישראל החרדי לא הרבה לנתח את המתרחש ולהסיק מסקנות, אך פעמים מעטות הוא קרא להפסיק להשתמש במילים המציניות שלוות נפש. באוגוסט 1938, לאחר רצח תשעה על הר הכרמל ורצף אירועים, נכתב בו:

פוגרום! במלוא מובן המילה האיומה, אלא שהמילה העלתה חלודה מרוב דמים מאז הפוגרומים ביפו, חברון וצפת. המילה הזאת אינה גם נעימה לחיך, ובעלי הלשון שלנו המציאו לנו במקומה מילים חדשות, מעוררות מצד אחד ומתעות מצד שני. אנו עומדים בפני "מלחמה", במערכה על "כיבוש", בעמדות של "הגנה", בחזית מול האויב האורב לנו. כל זה נכון מצד עצמו אבל 'צבא הלוחמים' שלנו אין לו מפקד, אין לו שר צבא, ואין לו תכנית מלחמה"¹²⁰.

הכותב התקומם נגד הטרמינולוגיה שהשתרשה ביישוב וביקש להוציא את העיתונות משלוותה ולחזור לטרמינולוגיה המזועזעת שהייתה בעבר. תיאור היישוב כמושגים של מלחמה וצבא לא תאם את המציאות, שדמתה בעיני לפוגרום. ניכר שהקו שהוביל דבר בתפיסה של נורמליזציה של המאורעות, בהימנעות מתיאורי זוועות ובחזרה על מסרים של איפוק, שלילת האבל ונכונות להקרבה, התקבל גם בעיתונים האחרים. מדי פעם היו אירועים שעוררו זעזוע ופורסמו זוועות או הובעו תסכול וייאוש, אך הסיקור הרגיל היה מעורר, הטיף להתגייסות ונעדר טרגיות. ההתמקדות הייתה במשמעות המוות, בטקסיות ובכבוד לחללים.

התנגדות אידיאולוגית להשלמה ולאפוק

החברה הארץ-ישראלית, שהפכה בשנות השלושים לחברה מגויסת, קיבלה את מסרי ההשלמה עם השכול ללא ביקורת.¹²¹ רק בכמה קבוצות שוליים התקוממו נגד הדיווחים המכובסים מדי לדעתם. אלה ניסו לזעזע. מבחינת פרופורציות חשוב להדגיש שעיתוניהן יצאו בתפוצה קטנה והשפעתם הייתה שולית בהתאם.

הדיווחים על קורבנות היישוב הושפעו מהוויכוח הפוליטי הסוער באותה תקופה בשאלה: הבלגה או תגובה? הבלגה הייתה קשורה קשר הדוק להשלמה ולאפוק שהובילה הנהגת היישוב. המתנגד החרף למדיניות זו היה הזרם הרדיקלי במפלגה הרוויזיוניסטית, שדגל בשימוש בנשק נגד ערבים ובריטים.¹²² העיתון הירדן היה המבקר החרף ביותר של תרבות האפוק וההשלמה.¹²³ בעיקר יצא זעמו על סגנון הלוויות הטקסי והמאופק ועל הגישה שהציגה הנהגת היישוב, לפיה החללים הם "גורל":

עוד מזמן היינו צריכים להתקומם כנגד אותו ה"גורל", השם את כל הציבור העברי בבחינת מועמדים לקרבנות! ציבור בן 400,000 איש אינו רוצה עוד להיות מופקר, אינו רוצה עוד לחזור על הפזמון "היום פגע בכך הכדור מחר אולי יפגע בי" – כפי שזה מקובל בין המספידים על קבר רענן [...] ציבור חי [...] אינו מכיר בתורת הפאטאליזמוס. ציבור כזה חייב לקחת את גורלו בידיו.¹²⁴

מאחורי הדברים עמדה כמוכן הביקורת על מדיניות ההבלגה, והרצון להשיב מלחמה מול הטרור. לדעת הכותב ציבור בריא בנפשו אינו צריך להסכים למות, ואף לא לראות במתים גורל בלתי נמנע. בכתבה אחרת נטען בציניות כי אנשי המוסדות הלאומיים מתפקדים נהדר כחברה קדישא, קברנים, אך לא כמנהיגים: "המוסדות הלאומיים שלנו כבר מזמן נהפכו לחברה קדישה מושלמת [...] באיזו התלהבות, באיזה פתוס, באיזה דחילו ורחימו יודעים אצלנו לטפל במתים [...] מספידים בעל פה ומספידים בכתב [...] הכל נאמו למרגלות הגוויות המרוסקות".¹²⁵ בדברים הסרקסטיים ניכרת ביקורת על מעורבות ההנהגה בטקסי האבל וטענות על שהמנהיגים מבזוים את זמנם בהספדים ובלוויות, במקום להנהיג. הביטוי "גוויות מרוסקות" נועד להתקומם נגד הטרמינולוגיה העדינה המקובלת לפיה חללי המרד הם חללים, נופלים, גיבורים. הם לא גוויות, וודאי לא מרוסקות.

שיר מחאה שנדפס בעיתון הירדן התייחס בזלזול לטקסי הלוויות וקרא לפעולה במקום לבכי:

מה לך כי תתייפחי, קריה בת רכבות?
דמעותיך דמעות תנים, לא ירגיזו לבבות [...]
מה לך כי תספדי, קדושייך שיירות שיירות,
ובילל בושת יצאו בחוריך לבית הקברות?¹²⁶

הדמעות אינן עושות דבר, והדם אינו מציין גבורה. הבחורים צריכים למחות במקום "ליילל" בבית הקברות. העיתון קרא לפעול במקום לעסוק בטקסי אבל. כתבה אחרת מאותו יום ניסתה לקרוע את הילת הגבורה סביב הקורבנות ולהדגיש את החולשה והזוועה. נטען בה שקורבנות יפו באפריל 1936, 16 במספר, הם כקורבנות חברון ב-1929 – הם נדקרו בסכינים בעוברים ברחוב. אין פה עמידה או גבורה, רק חולשה וחוסר אונים.¹²⁷ ז'בוטינסקי כינה את אירועי אפריל, "השוואה בארץ ישראל".¹²⁸ בכתבה אחרת הובעה התקוממות על עודף התייחסות קולקטיבית לקורבן במקום לאובדן האישי: "כיצד יכולים אב ואח גם יחד להספיד הספד פומבי את עצם בשרם שמוטל לפנייהם בלא רוח חיים? כלום כה עמוק נפל הפרט הישראלי, שהספסרות הפומבית בדם השפוך חדרה גם לד' אמות נשמתו?"¹²⁹ גם בדברים אלה אפשר לראות את הרצון להדגיש את הכאב האישי, את האובדן, ולא להסתתר מאחורי ה"מליצות הנבוכות, שנשנות עד לגועל נפש".¹³⁰ ביקורת מכיוון אחר הפנה העיתון הקומוניסטי קול העם. המפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית (פק"פ) פסקה כבר בראשית המאורעות כי היא תומכת בצד הערבי,¹³¹ והטילה את האחריות לדם הנשפך "אך ורק על ראשי האימפריאליזם ומנהיגי הציונות". בתפיסה זו חללי המאורעות היו תוצאה של טעויות שאפשר היה למנוע על ידי הבנה עם הערכים. במאמר הבא שהתפרסם בקול העם הוטלה האחריות על מנהיגי היישוב וצביעותם בכך שקראו לציבור להסתכן, אך נמנעו מהסכנה בעצמם. המילים הבוטות מדגישות את הזעזוע מהמצב: "יום נהרגים אנשים [...] הארץ טובעת בדם [...] אנשי

עבודה נשלחים להיחרג ולהיפצע, בעלי המאה עוזרים להם בעצה טובה [...] בעלי הממון בונים 'מדינה' על גוויות ההמונים. אנשי הריאקציה אומרים: גיבורים, קדושים, ובעצמם אינם ממהרים להתגייס, הם בעצמם מוותרים על הקדושה ועל הגבורה"¹³². הביטוי "הארץ טובעת בדם" מחזיר אותנו למוות חסר המשמעות, לדם המטביע, כמו בתיאורי הגלות. החללים הם "גוויות ההמונים", לא גיבורים ולא קדושים, פשוט גוויות. הדגשת הזוועה נועדה להתקומם על השיח הרגוע מדי ביחס למצב, לזעזע את הציבור ולעורר לפעולה.

סיכום

במאמר השוויתי את הסיקור העיתונאי של גלי המאורעות של שנות העשרים, למרד הערבי בשנות השלושים. בשנות העשרים הציג הסיקור העיתונאי זוועות, בהלה וזעזע. הדגישו זאת בעזרת השוואה של האירועים לפוגרומים באוקראינה, ששמטה את הקרקע תחת השאיפה הציונית למקלט; תיאורי דם שנשפך בכמויות, זורם ומטביע לשווא, כמו בגלות; פירוט מעשים נוראים בתיאורים קשים ומפורטים שחזרו על עצמם; תצלומים מעוררי אימה כמו של גופות; ותיאורי בכי וצעקות, הן של מותקפים מבוהלים הן של צער האבלים. כל אלה נועדו לעורר בציבור תחושות של בהלה, צער, חוסר אונים ואף כעס ורצון לתגובה.

לא כן היה בסיקור המרד הערבי. ההתייחסות לנוראות הצטמצמה מאוד והטרמינולוגיה השתנתה באופן שהפחית את הזעזוע והגביר את תחושת ההשלמה. זה נעשה בדרך של טריוויאליזציה של החללים, אמירה לפיה המציאות של קורבנות מובנת מאליה ביישוב; תיאורי דם כמצמיח ואמירות לפיהן יש טעם בדם השפוך; סיקור הלוויות בהדגשה על הטקסיות והכבוד, ובהמעטה בצער האישי ובמשמעויות האובדן; ויצירת נורמה של שתיקה אל מול המוות, הימנעות מבכי ואיפוק רגשי. כל אלה היו יוצאי דופן לעיתים לאחר מקרי רצח מזעזעים במיוחד. הייתה גם התקוממות של מתנגדי ההבלגה מימין ומשמאל נגד הפחתת הזעזוע המכוונת הזאת. עם זאת התמונה הכוללת מראה כי בימי המרד הערבי היו פחות זעזוע וצער, ויותר התמקדות במשמעות המאבק הציוני ובטקסיות. המאפיינים של כתיבה שגורמת סבל וטראומה לקורא, הופכת אותו עד לאירוע שלא נכח בו, וגורמת לו לחוש את הזוועה. אך כל אלה לא הופיעו כמעט בעיתונות העברית בימי המרד.

תמונה זהה אפשר לקבל גם מספרי זיכרון שיצאו לחללי המאורעות. ארבעה ספרי זיכרון יצאו ביישוב בשנה שלאחר מאורעות 1929, כולם ביוזמות פרטיות: חללי בת עמי, בהוצאת איש היישוב הישן פנחס גראייבסקי;¹³³ יזכר עם ישראל את קדושי אב תרפ"ט, בהוצאת הסופר והעיתונאי אבא צבי ברזין;¹³⁴ מלחמה ושלום בארץ ישראל: אלבום לזיכרון, בהוצאת הסופר והעיתונאי יצחק טריווקס;¹³⁵ וספר זכרון לקדושי ישיבת חברון כנסת ישראל בהוצאת הישיבה.¹³⁶ ארבעת הספרים הכילו תמונות ותיאורים קשים ברמות שונות, החל בצילומים קשים של גופות שרופות ב"חללי בת עמי", וכלה בתמונות

מעודנות יותר של הפליטים וההרס בספרים האחרים. היה זה שונה לגמרי מספרי הזיכרון שיצאו להנצחת המרד הערבי. ב־1937 יצא לאור הספר **מאורעות תרצ"ו** בעריכת ברכה חבס בהוצאת דבר.¹³⁷ הספר אמנם תיאר את האסון שבמאורעות, אבל המסר שעלה ממנו התמקד בעשייה ביישוב ובדברי עידוד. לאחר סיום המרד, ב־1940, יצא הספר **יום זכרון גבורה** בהוצאת כופר היישוב ובו שמות החללים ומקומות קבורתם ודברי "זיכור" כלליים, ללא שמץ של זוועה או אובדן אישי.¹³⁸ מספרי הזיכרון עולה תמונה דומה לזו של העיתונות: בשנות העשרים החצנה של הזעזוע ופרסומי זוועות, ובשנות השלושים הסתרה של הצער והזוועה והשלמה עם המציאות על ידי ראיית האסונות כחלק מתמונה גדולה של התחזקות היישוב.

בהיסטוריוגרפיה כיום העיתון נחשב מסמך מרכזי בחשיבותו, שאיננו רק עד פסיבי להבנת העבר אלא שחקן אקטיבי המשתתף בעיצובו.¹³⁹ נראה שעיתונות היישוב ניסתה לעורר התקוממות לאחר מאורעות 1929, ואחת הדרכים לעשות זאת הייתה לזעזע, לחשוף את האירועים המזעזעים ולחזור עליהם שוב ושוב כדי שלא יישכחו. לעומת זאת הסיקור העדין שהסתיר את נוראות המרד הערבי בתיאור טקסי קבורה חדשים, דברי חיזוק וטריוויאליזציה של הקורבנות, הוביל באופן אקטיבי תהליך של השלמה עם מציאות של מלחמת דמים ושלילת אבל. העיתון דבר, עיתונה של ההנהגה הרשמית של היישוב, הוביל את התהליך הזה בימי המרד הערבי.

מדוע השלים היישוב, בשנים המעטות שבין מאורעות שנות העשרים לפרוץ המרד הערבי, עם מציאות של קורבנות? מדוע מציאות שנתפסה ב־1929 כזוועה בלתי נתפסת, התקבלה כשגרתית, כ"גורל" מובן מאליו? כיצד הגיעו מנהיגים מן היישוב להכרזה כי "הננו מוכנים כולנו לנפול"¹⁴⁰? בנסיבות התקופה יש לכך כמה הסברים. ראשית, מדיניות ההבלגה עודדה השלמה עם המציאות וגרסה שהתשובה למאורעות היא המשך חיזוק היישוב ולא התקוממותו.¹⁴¹ שנית, המאורעות לא העמידו את היישוב בסכנה, ולראיה – אף יישוב יהודי לא נחרב במהלך ואילו הקורבנות, אמנם במספר חסר תקדים אך בשעה שכלל היישוב מסוגל להגן על עצמו, נתפסו כ"מחיר" שאפשר לסבול אותו.¹⁴² שלישית, במאורעות אלה פחתה תחושת ההפתעה. התמשכותם והעובדה שהן התרחשו אחרי הגלים הקודמים נטרלה חלק מן הזעזוע והתחושה הייתה שזו חוקיות החיים בארץ. רביעית, המאורעות התרחשו בשנות השלטון הנאצי בגרמניה. היישוב נהג למרוד את מצבו ביחס ליהודי הגולה, ובמקרה זה היה בכך מקור לעידוד ולראיית הדברים בפרופורציה אחרת.¹⁴³

הערות

- 1 פוגרום קישינב – תצלומים, אוסף תצלומים וקטעי עיתונות על הפרעות ברוסיה, 713/01V, הספרייה הלאומית. פרעות קישינב – אלבום תצלומים, אוסף התצלומים, TMA 5492, הספרייה הלאומית.
- 2 ג' עפרת, 2 ביוני 1925, באתר המחסן של גדעון עפרת: <https://gideonofrat.wordpress.com/2011/07/24/1925/> (להלן: המחסן של גדעון עפרת).
- 3 ב' עובדיה, "תערוכת בצלאל", דאר היום, 17.4.1924.
- 4 המחסן של גדעון עפרת.
- 5 א' פן, נאד הדמעות, ירושלים: [מוציא לאור לא ידוע], תרפ"ט.
- 6 נ' רוגל, "מי הרג את אברהם יוסף ברל", קתדרה, 69 (1993), עמ' 166.
- 7 A. Rothe, *Popular Trauma Culture: Selling the Pain of Others in the Mass Media*, New Jersey, NJ: Rutgers University Press, 2011, p. 161
- 8 D. Schwarz, *Imagining the Holocaust*, New York: St. Martin's, 1999, p. 5
- 9 D. LaCapra, *Writing History, Writing Trauma*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2001, p. 186; G. Weissman, *Fantasies of Witnessing: Postwar Efforts to Experience the Holocaust*, Ithaca: Cornell University Press, 2004, p. 20
- 10 ע' אלידע, "בין טשטוש להבלטה: העיתונות העברית בארץ ישראל נוכח מאורעות 1929", קשר, 50 (2017), עמ' 19–42 (להלן: אלידע, "בין טשטוש להבלטה").
- 11 שם, עמ' 18–20.
- 12 J.D. Klier, *Russian, Jews and the Pogroms of 1881-1882*, Cambridge: Cambridge University Press, 2011, p. 58
- 13 שם, עמ' 58–59.
- 14 J. Klier and S. Lambroza, *Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History*, Cambridge 1992, p. 33
- 15 D. Engel, "What's in a Pogrom: European Jewas in the Age of Violence", Jonathan Dekel-Hen (ed.), *Anti-Jewish Violence: Rethinking the Pogrom in East European History*, Bloomington, IN: Indiana University Press, 2011, p. 26
- 16 ג' אלרואי, "הגיבור העברי והקרבת היהודי: הפוגרום באוקראינה ומאורעות תרפ"ב–תרפ"א", ציון, 80 (2015), עמ' 551–581 (להלן: אלרואי, "הגיבור העברי"); הנ"ל, "מפעל לאומי זה אי-אפשר להעמיד על החמלה והרחמים: תגובתם של היישוב והתנועה הציונית לפוגרום באוקראינה בשנים 1918–1920", עיונים בתקומת ישראל, 23 (2013), עמ' 411–450.
- 17 א' שפירא, חרב היונה, תל אביב: עם עובד, 1993, עמ' 61 (להלן: שפירא, חרב היונה).
- 18 ז', "הכקישנוב יעשה את ירושלים?", קונטרס, 8 באפריל 1920.
- 19 "הפרעות בירושלים", הארץ, 6.4.1920, עמ' 1.
- 20 נ' ברודסקי, "בין הזמנים", אגרת, כב' אייר תרפ"א, 3.
- 21 מרדכי (קושניר), "למלאת שלושים", חוברת, ד' בסיון תרפ"א, עמ' 11–18, הציטוט מעמ' 13, 17.
- 22 "המהומות בירושלים – יומן", הארץ, 1.9.1929, עמ' 1. איוון גונטה היה מנהיג תנועת המרד הקוזאקית שהוביל פוגרום ביהודי אומן בשנת 1768. סמיון פטליוורה היה לאומן אוקראיני שתחת שלטונו נערכו עשרות פוגרומים שבהם נרצחו עשרות אלפי יהודים באוקראינה ב-1919.
- 23 שם, עמ' 3.
- 24 "לבני אוכספורד בצאתם", הארץ, 4.9.1929, עמ' 1.
- 25 הארץ, 6.9.1929.
- 26 מלבד הרצון לייצר עזווע, ההשוואה לפוגרום נשאה מסרים של הטלת דופי וביקורת כלפי המותקפים. ראו: אלרואי, הגיבור העברי; ד' גלעדי וי' גולדשטיין, "קללי נפשי את חברון: סיקור מאורעות תרפ"ט

- והנצחתם כראי לביקורת על היישוב הישן", קתדרה, 181 (ניסן תשפ"ב), 59-84.
- 27 ב' מוריס, קרבנות, תל אביב: עם עובד, 2003, עמ' 134 (להלן: מוריס, קרבנות).
- 28 אלידע, "בין טשטוש להבלטה", עמ' 19.
- 29 "הפרעות בירושלים", הארץ, 6.4.1920, עמ' 1.
- 30 הארץ, 6.4.1920, עמ' 2.
- 31 "הידיעות מיפו", הארץ, 3.5.1921, עמ' 2.
- 32 ק' סילמן, "על הפרעות", שם, 3.5.1921, עמ' 3.
- 33 קול התורה, חוברת ב-ג, טבת-שבט תר"ץ.
- 34 ב' נוימן, תשוקת החלוצים, תל אביב: עם עובד, 2009, עמ' 96, 114, 124-126.
- 35 שם, עמ' 95-98.
- 36 שם, עמ' 114, 124-126.
- 37 "לפרעות בירושלים", הארץ, 6.4.1920, עמ' 1.
- 38 "לציון עד", שם, 4.9.1929, עמ' 2.
- 39 קול ישראל, א' באלול תרפ"ט.
- 40 "חללינו", דבר, 2.9.1929, עמ' 1.
- 41 "ההומות בירושלים – יומן", הארץ, 1.9.1929, עמ' 1.
- 42 "איך נחרבה צפת", שם, 3.9.1929, עמ' 1.
- 43 "טבח חברון", דאר היום, 2.9.1929, עמ' 3.
- 44 "הפרעות בצפת", דבר, 3.9.1929, עמ' 2.
- 45 "חורבן צפת", דבר הימים, 1.9.1929, עמ' 1.
- 46 "מאורעות הזוועה בחברון מפי יצחק טוקר תלמיד הישיבה", ירושלים, יג, 5.9.1929, עמ' 7-15.
- 47 ה' כהן, תרפ"ט: שנת האפס בסכסוך היהודי-ערבי, ירושלים: כתר, 2013, עמ' 35.
- 48 "עדות על אכזריותם של רוצחי חברון", דאר היום, 6.9.1929, עמ' 1.
- 49 "מזוועות הטבח החברוני", שם, 8.9.1929, עמ' 2.
- 50 אלידע, "בין טשטוש להבלטה", עמ' 21.
- 51 "חקירת רוצחי משפחת מקלב במוצא", דאר היום, 23.9.1929, עמ' 5-6.
- 52 "חקירת רוצחם של האחים רייזמן בחברון", שם, 25.9.1929, עמ' 1.
- 53 הצילומים והפורטרט מתוך אוסף אברהם שבררון – פורטרטים, Schwad 02 02 227, הספרייה הלאומית.
- 54 נ' גוברין, "הרהורים על רצח ברנר וחבריו לא ביום השנה", חץ – חובת צעקה, 2 (1989), עמ' 57.
- 55 "אחד מגבורי ההגנה", דאר היום, 8.9.1929, עמ' 2.
- 56 "ריינר", שם, 9.9.1929, עמ' 2.
- 57 "נחמן סגל ז"ל", שם, 10.9.1929, עמ' 2.
- 58 אלידע, "בין טשטוש להבלטה", עמ' 20.
- 59 מ"כ, "אשר קרה", הארץ, 14.4.1920, עמ' 1.
- 60 "פרטי הפרעות", דאר היום, 6.4.1920, עמ' 1.
- 61 "יום הצום – יום הבשורה", שם, 28.4.1920, עמ' 3.
- 62 "מהלך המאורעות", הפועל הצעיר, 6.5.1921, עמ' 6.
- 63 "בבתי החולים ומסביבם", דבר הימים האלה, 30.8.1929, עמ' 5.
- 64 הארץ, 1.9.1929, עמ' 3.
- 65 "ההגירה לירושלים", ירושלים, יב, 29.8.1929, עמ' 34.
- 66 "כיצד נחרבה הר-טוב", דאר היום, 3.9.1929, עמ' 2.
- 67 אלידע, "בין טשטוש להבלטה", עמ' 37-39.
- 68 עוד על המרד: מוריס, קרבנות, עמ' 157-121, M. Hughes, *Britain's Pacification of Palestine: The*

- British Army, The Colonial State, and the Arab Revolt, 1936-1939*, Cambridge: Cambridge University Press, 2019; Y. Eyal, "The Arab Revolt, 1936-1939: A Turning Point in the Struggle over Palestine", in: M. Bar-On (ed.), *Never Ending Conflict: Israeli Military History*, Westport CT, 2004, pp. 21-42
- 69 מ' חזן, **מתינות: הגישה המתונה בהפעל הצעיר ובמפא"י, 1905-1945**, תל אביב: עם עובד, 2009, עמ' 232 (להלן: חזן, **מתינות**).
- 70 י' זלטנרייך, "עיצוב תרבות מגויסת: ספר מאורעות תרצ"ו וקובץ השומר", **עיונים**, 33 (2020), עמ' 226 (להלן: זלטנרייך, "עיצוב תרבות מגויסת").
- 71 **הארץ**, 21.4.1936.
- 72 "לויה רביעית של קדושינו", **הארץ**, 22.4.1936.
- 73 שם.
- 74 אלרואי, **הגיבור העברי**, עמ' 581.
- 75 מ"ד [ב' כצנלסון], "דבר היום", **דבר**, 11.8.1936 (להלן: כצנלסון, "דבר היום").
- 76 "תוקם גבעת החמישה!", שם, 11.11.1937.
- 77 מ' ציוני, "חללי קרית חרושת", שם, 3.10.1938, עמ' 3.
- 78 כצנלסון, "דבר היום".
- 79 מוסה תיאר כיצד באירופה לאחר מלחמת העולם הראשונה התרחש תהליך טריוויאליזציה של המלחמה בהפיכת מזכרות מן המלחמה לחפצים יומיומיים. תהליך זה גרם לציבור לתפוס את המלחמה כחלק מחיי שגרה. ראו G. Mosse, *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars*, New York: Oxford University Press, 1990, pp. 126-156. ראה שגם פה נעשה ניסיון להעניק לציבור תחושה דומה.
- 80 הוועידה הרביעית של מפא"י, 8.5.1938. בתוך: חזן, **מתינות**, עמ' 282. בעת שנאמרו הדברים, במאי 1938, היה מספר החללים 166, אך עד סיום המרד התגשמה נבואתו של שרתוק והוא עלה על 500.
- 81 U. Lebel, "The Creation of the Israeli 'Political Bereavement Model' — Security Crises and their Influence on the Public Behaviour of Loss: A Psycho-Political Approach to the Study of History", *Israel Affairs*, 12(3) (2006), p. 442
- 82 **קול התורה**, חוברת ב-ג, טבת-שבט תר"ץ.
- 83 מ' ברסלבסקי, "חניתה", **מבפנים**, יוני-אוגוסט 1938, עמ' 236.
- 84 א"מ קולר, "עם עליית מעלה החמישה", **הפועל הצעיר**, 22.7.1938, עמ' 15.
- 85 "ליישוב העברי!", **המשקיף**, 20.12.1938, עמ' 2.
- 86 "לויה רביעית של קדושינו", **הארץ**, 22.4.1936.
- 87 "שלמה גפני", **דבר**, 3.4.1938, עמ' 21.
- 88 א' שטיינמן, "בימים שכאלה", שם, 18.7.1938, עמ' 2.
- 89 "מלאה כל הארץ דמים", שם, 7.7.1938, עמ' 7.
- 90 "הבנה המוצא היחידי!" **קול העם**, 1.9.1938.
- 91 המונחים "יישוב חדש" ו"יישוב ישן" הם מונחים ערכיים, אסוציאטיביים, שנוצרו בפולמוס אידיאולוגי חברתי בין קבוצות ביישוב החל מן העלייה הראשונה. כל הקריטריונים שהציעו חוקרים להגדרת קבוצות אלה התבררו כמכלילים ולא מדויקים. נראה שאין מדובר בשני ציבורים נפרדים ומוגדרים אלא בתחרות בין שתי תפיסות עולם ביישוב היהודי, שהשאלה העיקרית העומדת במרכז היא אם מטרת החיים בארץ היא יצירת אוטונומיה לאומית, כפי ששאף היישוב החדש, או לימוד תורה והשלטת חיי קדושה בארץ, כפי ששאף היישוב הישן. בהחלט היו אוכלוסיות שחיו בתוך שבין הקבוצות וההגדרות אינן מדויקות, אך נשתמש בהן כפי שהשתמשו בהן בני התקופה, כהגדרה סוציולוגית המתייחסת לציבור ציוני ושאינו ציוני. ראו: י' ברטל, "יישוב ישן" ו"יישוב חדש" – הדימוי והמציאות, **קתדרה**, 2 (חשוון תשל"ז), עמ' 3; ח' הרצוג, "המושגים 'יישוב ישן' ו'יישוב חדש' בהארה סוציולוגית", שם,

- 32 (תמוז תשמ"ד), עמ' 99-108; י' קניאל, "המושגים 'יישוב ישן' ו'יישוב חדש' בעיני בני הדור (1882-1914) ובעיני ההיסטוריוגרפיה", שם, 6 (טבת תשל"ח), עמ' 4.
- 92 "חיפה מלאה מרירות מלווה את חלליה", דבר, 17.8.1936.
- 93 "יואש זולר ויצחק קרישבסקי הובאו לקברות ביקנעם", שם, 4.8.1936.
- 94 "ישותפו היהודים בשמירת ביטחונם!" שם, 7.1.1938.
- 95 דבר, 18.7.1938.
- 96 ש' רוזן, "פרגים פורחים בין הקברים: הנצחת חללי המלחמה באימפריה הבריטית", בתוך: ע' פימנטל (ערך), קרבות מישור החוף ושפלת יהודה במלחמת העולם הראשונה בארץ ישראל, ירושלים: אריאל 2009, עמ' 135; E. Gibson and G.K Ward, *Courage Remembered: The Story Behind the Construction and Maintenance of the Commonwealth's Military Cemeteries and Memorials of the Wars of 1914-1918 and 1939-1945*, London: Hmsco, 1995.
- 97 "עוד קבר אחים בבית הקברות בתל אביב", דבר, 20.4.1936 (להלן: "עוד קבר אחים").
- 98 דוגמה לכך היא ספר זיכרון שיצא ב-1921 לזכר בני קהילת ז'טומיר שנרצחו בפוגרומים ב-1919. על כריכתו רישום דמויות בוכות והפסוק "על אלה אני בוכה". זשיטאמירער פאראייניגטער רעליעף קאמיטעט, יזכור, ניו יורק: דער זשיטאמירער פאראייניגטער רעליעף קאמי, 1921.
- 99 "חמישים אלף מיהודי ירושלים ליוו את החללים שנפלו לפני בני עוולה", דבר, 10.11.1937.
- 100 "תוקם גבעת החמישה", שם, 11.11.1937.
- 101 "הרצח המחריד של חמישה היהודים בקרית ענבים", קול ישראל, 11.11.1937.
- 102 "הלילית חמשת הקדושים בירושלים וקרית ענבים", הארץ, 10.11.1937.
- 103 "אנשי העבודה והגנה נפרדים מאלכסנדר זייד", דבר, 12.7.1938.
- 104 דור, "על חיים ציפורי ועל משמר הירדן", שם, 2.8.1938.
- 105 א' שפירא, "על השתיקה", כיוונים חדשים, 28 (2013), עמ' 20-33; J. Winter, "Thinking about silence", in: E. Ben Ze'ev (Ed), *Shadow of War*, Cambridge: University Press, 2010, pp. 3-31.
- 106 "חמישים אלף מיהודי ירושלים ליוו את החללים שנפלו לפני בני עוולה", דבר, 10.11.1937.
- 107 "הלילית חמשת הקדושים בירושלים וקרית ענבים", הארץ, 10.11.1937.
- 108 "הלילית שאול לוי בירושלים", דבר, 16.1.1938.
- 109 O. Rozin, "Infiltration and the Making of Israel's Emotional Regime in the State's Early Years", *Middle Eastern Studies*, 52, 3 (2016), pp. 448-472.
- 110 "רצח האב והילדים", דבר, 14.8.1936, עמ' 17.
- 111 "ליותם של חללי טבריה", שם, 4.10.1938, 1.
- 112 "אפרם של קדושי טבריה הובא לקבורה", הבקר, 4.10.1938, עמ' 1.
- 113 "איך באה השואה", הצפה, 4.10.1938, עמ' 1. "יזכור", שם, עמ' 2.
- 114 "פוגרום בטבריא", קול ישראל, 9.10.1938, עמ' א.
- 115 "ל ברוך, "יזכור", דבר, 4.10.1938, עמ' 4.
- 116 "לויה רביעית של קדושינו", הארץ, 22.4.1936.
- 117 ק-כ, "מיום ליום", שם, 16.8.1936.
- 118 "מכוננית רמת הכובש נתרסקה בעלותה על מוקש", הבקר, 5.8.1938, עמ' 1.
- 119 "רמת הכובש", הצפה, 7.8.1938, עמ' 2.
- 120 "על משמר השבוע", קול ישראל, 18.8.1938, עמ' 2.
- 121 זלטנרייך, "עיצוב תרבות מגויסת", עמ' 221-222.
- 122 על המחלוקת על ההבלגה והשינויים בה לאורך התקופה, ראו: א' בן אליעזר, מלחמה במקום שלום: מאה שנות לאומיות ומיליטריזם בישראל, בן שמן: מודן, 2019, 135-145; חזן, מתינות, 232-290.
- 123 יש לציין שהדעות שהובעו בהירדן לא היו מוסכמות בתנועה הרוויזיוניסטית. בימי המרד הייתה התנועה נתונה במחלוקת עקרונית שהלכה והחריפה. זו הייתה הסיבה שב-1939 נוסד המשקיף, שהיה

- נתון לפיקוח הדוק יותר של ז'בוטינסקי והנהלת הצ"ח, ולא של הכוחות הרדיקליים במפלגה. ראו:
 א' גראויס קובלסקי, "המשקיף: לתולדותיו של עיתון רוויזיוניסטי", קשר, 52 (2019), עמ' 65-67.
- 124 "שבעת הימים", הירדן, 14.8.1936.
- 125 "משבת לשבת", שם, 12.11.1937.
- 126 מ"ש, "מה לך כי תתייפחי", שם, 22.4.1936.
- 127 "בימים האלה", שם, 24.4.1936.
- 128 ז' ז'בוטינסקי, "שימו קץ!", שם, 1.5.1936.
- 129 ש', "שבעת הימים", שם, 21.8.1936.
- 130 שם.
- 131 ש' דותן, אדומים: המפלגה הקומוניסטית בארץ ישראל, כפר סבא: שבנא הסופר, 1991, עמ' 233-242.
- 132 "הבנה המוצא היחידי!" קול העם, 1.9.1938.
- 133 פ' גראייבסקי, חללי בת עמי: זכרון קדוש להקדושים והטהורים שנהרגו בארץ-ישראל בשבוע
 הרמים ימי הפרעות והזוועות אב התרפ"ט, שמותיהם ותמונותיהם, ירושלים: דפוס ארץ ישראל,
 תרפ"ט.
- 134 א"צ ברזין, יזכר עם ישראל את קדושי אב תרפ"ט, ירושלים: הרלינג וברזין, תר"ץ.
- 135 י' טריווקס, מלחמה ושלוש בארץ ישראל: אלבומו לזכרון: מהימים הראשונים של הציונות עד הזמן
 הזה; בתשומת-לב מיוחדת למאורעות האחרונים, תל אביב: [ללא מו"ל], תרצ"א.
- 136 ספר זכרון לקדושי ישיבת חברון "כנסת ישראל", נערך ויצא ע"י חבר תלמידים מישיבת חברון,
 ירושלים: דפוס מרכז, תר"ץ.
- 137 ב' חבס (עורכת), ספר מאורעות תרצ"ו, תל אביב: דבר, תרצ"ז. על המסרים בספר, ראו: זלטנרייך,
 "עיצוב תרבות מגויסת".
- 138 יום זכרון גבורה: כו' בניסן תרצ"ו-ת"ש, תל אביב: המזכירות הארצית של כופר היישוב, ת"ש.
- 139 ע' אלידע, "מורדניציה, חילון ולאומיות: על העיתונות העברית באירופה במאה התשע עשרה",
 קשר, 45 (2013), עמ' 32.
- 140 מתוך דברי הסדר מפי ראש עיריית תל אביב, מאיר דיזנגוף באפריל 1936, ראו הערה 97, "עוד קבר
 אחים".
- 141 מתנגדי ההבלגה התנגדו לתרבות של איפוק והשלמה אל מול החללים (כפי שהוסבר לעיל בסעיף
 "התנגדות אידיאולוגית להשלמה ולאפוק").
- 142 אניטה שפירא הסבירה כי כבר לאחר חודשים אחדים של המאורעות, שרתה ביישוב תחושה שהוא אינו
 נתון בסכנה קיומית, בשונה מבשנות העשרים. לדבריה הרגשת היהודים הייתה "שאמנם טרם הגיעו
 לאותו שלב שבו יהיה בכוחם להרתיע את הערבים ממלחמה בהם, אבל הם כבר התחזקו דיים להיות
 מסוגלים לעמוד בעימות עם הערבים. המפעל הציוני, שבשנות ה-20 היה [...] בעל עתיד מסופק, הפך
 בשנות ה-30 לכח של ממש, ששוב לא ניתן לבטלו. לכן היו האנשים מוכנים יותר מבעבר להשלים
 עם הסכנה הקיומית, כחלק בלתי נפרד של המציאות הארצישראלית". ראו: שפירא, חרב היונה, 304.
- דוגמה לתחושה זו אפשר לראות בניב הקבוצה, כתב העת של חבר הקבוצות, שבו נכתב כי הערבים
 אינם תוקפים יישובים, אלא רק אנשים בודדים מן המארב, משום שהם יודעים שהיישוב חזק מהם
 והם לא יצליחו בהתקפותיהם עליו. ראו: י' ברץ, "למצב", ניב הקבוצה, ט"ו באייר תרצ"ו, עמ' 2-3.
- 143 שפירא, חרב היונה, עמ' 299-376. דוגמה לתחושת הביטחון היחסית למתחולל באירופה אפשר
 לראות בדברים שפורסמו בהדים, כתב העת של הקיבוץ הארצי: "שום רוח מצויה ובלתי מצויה לא
 תעקרנו כבר. סגר עלינו המדבר מקדם והאנטישמיות המערבית מים – אנה נלך? ועל כן כה נפלא
 השקט, כה רב הביטחון במחנה הקיבוצי. בטחון של לית ברירה, של מפלט אחרון. ועל כן כה יקרים
 דברי אם, שתמיד דרשה את בנה בחזרה 'הביתה' ועתה היא כותבת: 'אל דאגה בני, אל התרגשות
 מפורעותכם בארץ, כאן בגולה רע מאוד'". ראו: יהודה ג', "הדי המאורעות בקיבוצים", הדים, יולי
 1936, עמ' 3-4.